

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

μονόπρακτος λαϊκή διασκευή τῆς Ἐρωφίλης

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς σχολῆς¹, παραλλήλως πρὸς τὰ ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη, ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ καὶ ἡ τραγωδία², μὲ τρία κυρίως ἀντιπροσωπευτικά ἔργα, ἦτοι τὴν Ἐρωφίλην, τὸν Ζήωνα καὶ τὸν Βασιλέα τὸν Ρωδολῖνον, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἔχει ὑπόθεσιν φανταστικὴν, διαδραματιζομένην ἐν Αἰγύπτῳ.

Ὅπως περὶ τῶν πλείστων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οὕτω καὶ περὶ τῶν τραγωδιῶν ἐν γένει δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅτι αὐταὶ ἔχουν γραφῇ καὶ ἀπομίμησιν δυτικῶν προτύπων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπόθεσιν καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν αὐτῶν διάρθρωσιν. Δὲν ἔλλειπον ἐν τούτοις καὶ πρωτότυπα τοπικά στοιχεῖα, ἰδίᾳ παροιμίαι καὶ λαϊκὰ ρητά, τὰ ὁποῖα, παρεμβαλλόμενα εἰς τὸ κείμενον, προσδίδουν ἑλληνικὴν τινα χροιάν εἰς τὰ ἔργα ταῦτα.

Ἐκ τῶν τριῶν τραγωδιῶν ἀνωτέρα εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ Ἐρωφίλη, ἣτις κατέχει μίαν ἀπὸ τὰς πρῶτας θέσεις εἰς τὴν πλουσίαν κρητικὴν λογοτεχνίαν, κριθεῖσα παρὰ τινων ἀξιολογωτέρα καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, πρὸς τὸν ὁποῖον παρουσιάζει καὶ ἱκανὰ σημεῖα συγγενείας³. Παρὰ τινος δὲ ἀδυναμίας καὶ τεχνικὰς ἑλλείψεις καὶ παρὰ τὸ σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον τῆς ὑποθέσεως, ἡ τραγωδία αὕτη δύναται ἀκόμη σήμερον νὰ συγκινήσῃ καὶ νὰ ἐλύσῃ ζῶηρον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου.

Συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ ἐκ Ρεθύμνου τῆς Κρήτης

---

¹ Γενικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῆς κρητικῆς σχολῆς βλ. ἐν Μ. Μανούσακα, *État présent des études sur le Théâtre Crétois au XVIIe siècle, L'Hellénisme Contemporain*, 1952, σελ. 461-470, Τοῦ αὐτοῦ, *Κρητικὴ βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ θεάτρου*, Ἑλληνικὴ Δημοιοργία, 1953, σελ. 97-107, Τοῦ αὐτοῦ, *La littérature Crétoise à l'époque Vénitienne*, Athènes 1955.

² Βιβλιογραφίαν περὶ τῆς κρητικῆς τραγωδίας βλ. Μ. Μανούσακα, *Κρητικὴ βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ θεάτρου*, ἐνθ' ἄν., Τοῦ αὐτοῦ, *La littérature Crétoise à l'époque Vénitienne*, ἐνθ' ἄν. Περὶ τῆς Ἐρωφίλης βλ. καὶ Ν. Βέη, *Εἰσαγωγή εἰς Ἐρωφίλην*, ἐκδ. Στοχαστῆ, Ἀθῆναι 1926.

³ Βλ. σχετικὰς παρατηρήσεις Στεφ. Ξανθοῦδίδου, Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἐρωτοκρίτος, Ἑράκλειον 1915, *Εἰσαγωγή*, σελ. CXXIV-CXXVI, Ν. Βέη, Ἐρωφίλη, ἐνθ' ἄν., σελ. ις' ἐπ.

καταγόμενος Γεώργιος Χορτάτζης¹, ποιητής μη στερούμενος ταλάντου, ὅστις ἔγραψε τὴν τραγωδίαν του πιθανῶς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ἰταλικά πρότυπα², καὶ δὴ καὶ διὰ μὲν τὸ κύριον θέμα τῆς τραγωδίας τὴν Orbecche τοῦ Giovanni Battista Giraldi (1504 - 1573), διὰ τὰ ἰντερομέδια τὸ κατὰ τὸν Ρινάλδον καὶ τὴν Ἀρμίνταν ἐπεισόδιον τῆς Ἀπελευθερωθείσης Ἰερουσαλήμ τοῦ Τορκουάτου Γάσσου καί, τέλος, διὰ τὰ χορικά πιθανῶς Ἰταλοὺς μιμητὰς τῆς Φαίδρας τοῦ Σενέκα³.

Ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἔργα τῆς κρητικῆς ἐποχῆς, οὕτω καὶ ἡ Ἐρωφίλη ἔχει γραφῆ εἰς κρητικὴν διάλεκτον καὶ εἰς δεκαπεντασύλλαβον κατὰ δίστιχα ὁμοιοκαταληκτοῦντα στίχον, ἐκτὸς τῶν χορικῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς ἐχρησιμοποίησε τὸν ἑνδεκασύλλαβον.

Τὴν ὑπόθεσιν τῆς τραγωδίας ὡς ἐξῆς ἐκθέτει βραχὺ σημείωμα, ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔργου: « Ἀπότις ἐσκοτώθη εἰς τὸν πόλεμον Τρασιμάχος ὁ Βασιλεὺς τῆς Τζέροτζας, ἔτυχεν εἰς τὰ χέρια Φιλόγονου, τοῦ Βασιλέως τῆς Μέμφιδος, ἡγουν τῆς Αἰγύπτου, κάποιον ἀνήλικον παιδί, τ' ὄνομα Πανάρετος, ὁποῦ μονογενὲς καὶ ὄρφανὸν ἔμεινε μετὰ τὸν σκοτωμὸν τοῦ πατρός του. Καὶ μ' ὄλον ὁποῦ δὲν τὸ ἐγνώριζεν ὁ Φιλόγονος διὰ παιδί τοῦ Τρασιμάχου, ὅμως ἐπρόσταξε νὰ συναναστρέφεται ὁμάδιν μετὰ τὴν κορασίδα Ἐρωφίλην τὴν θυγατέρα του, μονογενῆς καὶ αὐτῆ. Οὗτος, ὁ Πανάρετος, μετὰ τὴν αὔξησιν τῆς ἡλικίας, ἠϋζανε κατὰ πολλὰ εἰς φρόνησιν, εἰς βασιλικά ἤθη καὶ εἰς ἀνδρείαν, ὥστε ὁποῦ ταῦτα βλέποντας πρὸς τὸν νέον ὁ Φιλόγονος Βασιλεὺς, ὄχι μόνον τὸν ἐτίμησεν, ἀλλὰ καὶ στρατηγὸν τὸν ἐκατάστειλεν εἰς ὅλα του τὰ φουσοῦτα. Ὁ ἔρως ὅμως τῆς Ἐρωφίλης ἔσυρε τὸν Πανάρετον νὰ τὴν ἀγαπήσῃ τόσον διὰ τὰ περίσσια τῆς κάλλη, ὥστε, κρυφίως ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς, νὰ ἐνεργήσῃ τὰ τοῦ γάμου, καὶ νὰ κοιμηθῇ μετὰ τοῦ λόγου τῆς. Τοῦτο ἐγένη αἰτία μεγάλου κακοῦ ἑπειδὴ, κάνοντας ὁ Βασιλεὺς νὰ ἀποκεφαλίσουν τὸν Πανάρετον, ὄχι μόνον τὴν κεφαλὴν ἀλλὰ καὶ τὴν καρδίαν καὶ τὰ χέρια του, βάνοντας εἰς ἓνα βατζέλλι, τὰ ἔδωκε τῆς θυγατρὸς του διὰ κανίσκι. Τὰ ὁποῖα θεωροῦσα μετὰ μὲν τὸν τρόμον ἡ Ἐρωφίλη, καὶ κρουνηδὸν καταφιλοῦσα, ἐλιποψύχησεν ἀπὸ τὸν καημὸν τῆς, καὶ εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν ἐσφάγη μετὰ τὸ ἴδιόν τῆς χέρι. Τοῦτο τὸ ἔλεεινὸν θέαμα ἐπροξένησεν εἰς ὄλον τὸ Παλάτι ἀπαραμύθητον τὴν

¹ Περί τοῦ Γ. Χορτάτζη καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ βλ. Μ. Μανούσακα, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κρητικῆς οἰκογενείας Χορτάτζη, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 1956, σελ. 231 - 301.

² Διὰ γενικὰς μόνον πληροφορίας βλ., ἐκτὸς τῶν ἱστοριῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, κυρίως Ν. Βέη, Ἐρωφίλη, ἐνθ' ἀν., σελ. ι' - ις', Στεφ. Ξανθοῦ-δίδου, Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη, Ἀθήναι 1928, σελ. ιθ' ἐπ.

³ Εἰδικὴν μελέτην περὶ τῶν πηγῶν τῆς Ἐρωφίλης καὶ σύγκρισιν πρὸς τὰ ἰταλικά πρότυπα ἐτοιμάζει ἡ ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης μαθήτριά μου Ida Leone.

θλίψιν και ἀκράτηκα τὰ δάκρυα ὄθεν, γυρίζοντας ὁ Βασιλεὺς νὰ ἰδῆ τὸ ἀποβησόμενον, ὁ χορὸς τῶν Κορασίδων, πρὸς ἐκδίκησιν τῶν ἀδικοσκοτωμένων, τὸν ἤρπασεν ἀπὸ τὰ ποδάρια καὶ ρίχνοντάς τον εἰς τὴν γῆν, τὸν ἐθανάτωσαν καταπατώντας. Ἔτσι ἔμεινε ἔρημον τὸ Βασίλειόν του ἐν τῷ ἄμα ἀελπίστως. Μετὰ ταῦτα φαίνεται, ὡς σκιά, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλέως, καὶ δίδει σημάδι εὐχαριστήσεως διὰ ταύτην τὴν δικαιοτάτην ἐκδίκησιν»¹.

Ἡ Ἐρωφίλη, ὅπως καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος, ἔσχε ταχέως εὐρυτάτην διάδοσιν, ὡς μαρτυροῦν καὶ αἱ συνεχεῖς ἐκδόσεις αὐτῆς², καὶ κατέστη ἐκ τῶν πλέον προσφιλῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἱκανὰ δὲ δίστιχα καὶ ἀποσπάσματα προσέλαβον σὺν τῷ χρόνῳ καθαρῶς λαϊκὸν χαρακτήρα, ἐπαναλαμβανόμενα ὡς ρητὰ καὶ παροιμίαι. Ἡ διδασκαλία τῆς τραγωδίας ἐξ ἄλλου προεκάλει τὴν συγκίνησιν τῶν θεατῶν, οἵτινες μετὰ δακρῶν παρηκολούθουν τὴν θλιβερὰν ἱστορίαν τῆς πρωταγωνιστρίας, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἐχρησιμοποιεῖτο συχνάκις καὶ ὡς βαπτιστικόν.

Τὴν μεγάλην λαϊκότητα τῆς Ἐρωφίλης ἐν Κρῆτῃ πιστοποιεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ ἐν ἔτει 1660 γραφὲν ποίημα «Κρητικὸς πόλεμος» (Φιλονικία τοῦ Χάνδακος καὶ τοῦ Ρεθύμνου), ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Κρῆς ποιητὴς Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς παρουσιάζει τὸ Ρέθυμνον ἐπαιρόμενον, διότι ἐξ αὐτοῦ κατάγεται ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χορτάτζης, συγγραφεὺς τῆς ἄξιας Ἐρωφίλης :

*Ἐνα παιδί μου παλαιόν, ὁπού ἴθελα γεννήσει,
κ' ἐκεῖνο μὲ πολλὴν τιμὴν ἤθελε μὲ στολίσει,
Γεώργιον Χορτάκιον ἐκράζαν τ' ὄνομά του,
κ' οἱ στίχοι του φημίζονται καὶ τὰ ποιήματά του,
κ' ἔκαμε τὴν πανώριαν του μὲ ζαχαρένια χεῖλη
μαζὶ μὲ τὸν Κατζάροπον τὴν ἄξιαν Ἐρωφίλη³.*

Φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη παράστασις τῆς Ἐρωφίλης ἐγένετο ἐν τῷ οἴκῳ ἐπισήμου Κρητῶς, ἴσως μάλιστα ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Ἐνετοῦ διοικητοῦ Κρητῆς⁴. Ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός, γέροντ' πλέον, ἐνεθυμεῖτο τῷ

¹ Κατὰ τὴν ἔκδοσιν Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη, ἐνθ' ἄν., σελ. 4.

² Πρώτη ἔκδοσις τῆς Ἐρωφίλης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Κυπρίου ἱερέως Ματθαίου Κιγάλα τῷ 1637 (ἐν Βενετίᾳ παρὰ τῷ τυπογράφῳ Ἀντωνίῳ Ἰουλιανῷ), δευτέρα ὑπὸ τοῦ λογιῦ Κρητῶς Ἀμβροσίου Γραδενίγου τῷ 1676 (ἐπίσης ἐν Βενετίᾳ παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ), βραδύτερον δὲ ἐξεδόθη πολλάκις. Τελευταῖαι ἔκδόσεις εἶναι αἱ ἡδὴ μνημονευθεῖσαι ἐπιμελείᾳ Ν. Βέη καὶ Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, ἐνθ' ἄν. Ἐν αὐταῖς ἀναφέρεται καὶ γενικῇ περὶ τοῦ ἔργου βιβλιογραφία.

³ Μαρῖνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, Κρητικὸς πόλεμος, ἐκδ. Ἀγαθὰ γέλου Ἐηρουχάκη, ἐν Τεργέστη 1908, σελ. 588, στίχ. 5 - 10.

⁴ C. Bursian, Erophile, Vulgärgriechische Tragödie von Georg Choratzes aus Kreta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der

1726, ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Χοροτάζης ἐδιδάσκειτο συχνάκις ἀπὸ σκηνῆς εἰς τὸ Ἑρωάκειον τῆς Κρήτης καὶ ὅτι ἐξηκολούθει πάντοτε νὰ τέρη τὸν λαόν: « Ἐδημοσιεύθη — γράφει — καί, ὡς ἐνθυμοῦμαι, πολλάκις δημοσίᾳ ἐδιδάχθη ἐν τῇ πόλει Κρήτη (δηλ. τῷ Χάνδακι) καὶ πάντοτε ἤρесе »¹.

Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος γράφει τὰ ἐξῆς ὁ Ν. Βέης: « Δεῖγμα τῆς μεγάλης λαϊκότητος, τὴν ὁποίαν ἡ Ἐρωφίλη εἶτε ἀπὸ σκηνῆς διδασκομένη εἶτε χειρογράφως καὶ ἐντύπως κυκλουμένη ἀπέκτησε, εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι παρ' ἡμῖν ὑπάρχει καὶ βαπτιστικὸν ὄνομα Ἐρωφίλη, οὗ ἡ χρῆσις ἐπυκνώθη ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς ἠρωϊδος τοῦ ὁμωνύμου δράματος. Καὶ οὐχ ἤττον μαρτυρεῖ τὴν λαϊκότητα τοῦ Κρητικοῦ δράματος, ὅτι στίχοι ἐκ τούτου αὐτοῦσι ἢ μετεροθυμισμένοι περὺν γίζου εἰς τὸ στόμα τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ λαϊκὸν δίστιχον:

*Τὰ γέλοια μὲ τὰ κλάϊματα, μὲ τὴν χαρὰν ἢ πίκρα
μιὰν ὥραν ἐσπαρθῆκανε, μιὰν ὥραν γεννηθῆκανε*

ἀποτελεῖ κατὰ τι παρηλλαγμένον τοὺς δύο πρώτους στίχους τῆς Γ' πράξεως τῆς Ἐρωφίλης, κεῖται δὲ καὶ ἐν τῷ Κρητικῷ δράματι τοῦ Ζήνωνος καὶ ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον μετεροθυμισμένον. Φαίνεται, ὅτι ἡ Ἐρωφίλη ὑπῆρξεν ὡς πρὸς τὸ δίστιχον τοῦτο ἡ πηγὴ τῶν δύο ἄλλων Κρητικῶν ἔργων, ἃν καὶ δὲν ἀποκλείεται, ὅτι καὶ ταῦτα καὶ ἐκεῖνη ἠντλησαν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ἀπὸ κοινῆς τινος πηγῆς· ἴσως ἡ πηγὴ αὕτη ὑπῆρξεν αὐτὸς οὗτος ὁ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς τῆς δημοτικῆς ἡμῶν ποιήσεως. Ὅπως δὲ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὁ Guys, περιηγούμενος τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἤκουσε στίχους τῆς Ἐρωφίλης ἄδομένους ἐν χορῷ ὑπὸ κορασίων κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ κλειδώνα »². Περὶ ἄλλων μαρτυριῶν γενήσεται λόγος κατωτέρω.

* *

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς νήσου Κρήτης, τῷ 1669, οἱ Κρήτες πρόσφυγες, οἵτινες, φεύγοντες τὸν βαρὺν τουρκικὸν ζυγόν, ἐζήτησαν φιλοξενίαν εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἐνετοκρατουμένας νήσους τοῦ Ἰονίου, μετέφεραν, εἶτε ἐν χειρογράφῳ εἶτε διὰ τῆς στοματικῆς παραδόσεως, τὰ σημαντικώτερα ἔργα τῆς κρητικῆς παραγωγῆς, τὰ ὁποῖα τοιοῦτοτρόπως διεδόθησαν εἰς τὴν νέαν πατρίδα των καὶ κατέστησαν δημο-

italiänischen Litteratur = Abhandlungen der philologisch - historischen Klasse der Kgl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Band V, 1870, σελ. 549 - 635. Βλ. σελ. 624.

¹ Nicolai Papadopoli Comneni, Historia Gymnasii Patavini, Venetiis MDCCXXVI, τόμ. Β', σελ. 306: « Edita est (δηλ. ἡ Ἐρωφίλη) ac, ut memini, sæpe in urbe Creta publice data semper placuit ».

² Ν. Βέης, Ἐρωφίλη, ἔνθ' ἀν., σελ. κδ' - κε'.

φιλή, ὧς βεβαιοῖ καὶ ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς μας Διονύσιος Σολωμός¹. *Ἐκ τῶν κρητικῶν τούτων ἔργων προῆλθον ἐνίοτε καὶ λαϊκὰ τοπικὰ διασκευαί, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἀγαπητὰ εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις θεατρικὰ θεάματα, μεταδιδόμενα ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἐπὶ αἰῶνας δλοκλήρους².

Καὶ περὶ μὲν τῶν διασκευῶν ἄλλων ἔργων ὑπῆρχον βέβαιαι μαρτυρίαι, περὶ τῆς τραγωδίας ὅμως τοῦ Χορτάτζη ἐνομιζέτο γενικῶς, ὅτι τοιαῦται διασκευαὶ ἢ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἢ ὅτι πρὸ πολλοῦ εἶχον πλέον λησμονηθῆ.

Οὕτως ὁ Κ. Σάθας γράφει : «...Τοῦτο τὸ δρᾶμα ἐξεδόθη πολλάκις ἐν Βενετίᾳ καὶ παρεστάθη, πλὴν τῆς Κρήτης, καὶ εἰς ἄλλας τῆς Ἑλλάδος πόλεις, ἰδίᾳ δ' ἐν Ἑπτανήσῳ, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἀπαρχαιωθὲν ἐντελῶς ἐλησμονηθῆ, μόνον τοῦ λαοῦ ψάλλοντος ἔτι δίστιχα τινὰ ὡς ἀμυδρὰν ἀνάμνησιν τῆς ἐπὶ δύο ὄλας ἑκατονταετηρίδας ἀντιπροσωπευσάσης τὴν ἐθνικὴν σκηνὴν Κρητικῆς ταύτης τραγωδίας »³. Ὁ δὲ Βέης συμπληροῖ : « Λαϊκὰ παραστάσεις τῆς Ἐρωφίλης καθ' ὄρισμένας ἑορτάς, ὅπως ἐκεῖναι τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν, ἔφ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔχουσι σημειωθῆ »⁴.

Μόνον ὁ Ξανθοῦδίδης ἀναφέρει ἀκαθόριστόν τινα πληροφορίαν περὶ νεωτέρας παραστάσεως τοῦ ἔργου ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Γράφει : « Καὶ μέχρι σήμερον διατηροῦνται ἀναμνήσεις τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάτζη, καὶ ψάλλονται μέρη ἢ δίστιχα ἐξ αὐτῆς ἐν Κρήτῃ τοῦλάχιστον. Εἰς τὸν « Κρητικὸν λαὸν » (μικρὸν περιοδικὸν ἐκιδιδόμενον ἐν Ἑρακλείῳ κατὰ τὸ 1909) ἐν σελ. 70-72 ἐδημοσιεύθησαν ὑπαγορευθέντα ὑπὸ Χρυσῆς Πατακοπούλλας, κατοίκου Ἄνω Μέρους Ἀμαρίου, πολλὰ δίστιχα τῆς Ἐρωφίλης λίαν παρηλαγμένα καὶ ἐνιαχοῦ συμπεφυρμένα μὲ στίχους τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Εἶναι δὲ ταῦτα τὸ ὄνειρον τῆς Ἐρωφίλης περὶ τῶν δύο περισσεῶν, λόγοι Νεροφίλης καὶ Παναρέτου, προσφορὰ τῶν μελῶν τοῦ Παναρέτου μέσα εἰς τὸ βατσέλλι, ἢ αὐτοχειρία τῆς Ἐρωφίλης καὶ ὁ φόνος τοῦ βασιλέως. Καὶ ὁ σεβ. καθηγητὴς Γ. Χατζηδάκις ἀναγράφει ὅτι παιδίον ὦν ἤκουσε παρὰ νέας μαζώκτρας τὴν ὑπόθεσιν τοῦ δράματος καὶ οὐκ ὀλίγους στίχους αὐτοῦ, λ.χ. :

¹ Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, Διάλογος : « Καὶ αὐτὲς οἱ λέξεις εἶναι οἱ ἴδιαι, μὲ τὰς ὁποῖτες βρισκῶ γραμμὴν τὴ Βοσκοπούλα, ποίημα ὁποῦ δὲν εἶναι γυναῖκα νὰ μὴ γνωρίζῃ, καὶ ἔχει ἐστὶν ῥάχη του χρόνους διακόσιους » (Διονυσίου Σολωμοῦ, Ἄπαντα, τόμ. δεύτερος, Πεζὰ καὶ Ἱταλικά, Ἐκδοση - Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ἰκαρος 1955, σελ. 22).

² Ἐπὶ τοῦ θέματος ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορικῇ διατριβῇ, ὑπὸ τὸν τίτλον « Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ, ἀπὸ τοῦ ΙΖ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος », ἐνθα ἀναγράφεται καὶ πλουσία σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ Κ. Ν. Σάθας, Κρητικὸν θέατρον, Ἐν Βενετίᾳ 1879, σελ. νζ'.

⁴ Ν. Βέης, Ἐρωφίλη, ἔνθ' ἀν., σελ. κε'.

*τῇ γλῶσσα καὶ τὴν κεφαλὴ ἐβάλα στὸ βασιόλλι,
μηγὰ τῆς θυγατέρας του νὰ πάη πὼς τὴ θέλει.*

Ὁ κ. Κώστας Φωτιάδης, σπουδαστῆς τῆς Φιλολογίας, μοὶ ἀνεκοίνωσε τελευταῖον ὅτι κατὰ τὰς Ἀπόκρως ἐγίνοντο πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀκόμη παραστάσεις λαϊκῆς ἐκ τῆς Ἐρωφίλης εἰς Ἄρταν, Ζαγόρι καὶ εἰς τὰ Τρίκκαλα Θεσσαλίας. Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσιν, ὡς εἵπομεν, πόσον ἡ τραγωδία τοῦ Χορτάτζη ὑπῆρξε προσφιλεῖς εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, καὶ πὼς διέσωσε τὴν ἀνάμνησιν αὐτῆς ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν ἑκατονταετηρίδας»¹.

Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἀνάμνησις τῆς Ἐρωφίλης οὐδὲ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐξέλιπεν. Βραχεῖα διασκευὴ τῆς τραγωδίας, γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον « Πανάρατος » (παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐτέρου τῶν πρωταγωνιστῶν Παναρέτου), ἀποτελεῖ ἀκόμη σήμερον ἀντικείμενον λαϊκῶν παραστάσεων ἐν Ἀμφιλοχίᾳ.

Ἄγνωστον ἀπὸ πότε ἀκριβῶς, πάντως ὅμως ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς, ὁ Πανάρατος ἀποτελεῖ τοπικὸν λαϊκὸν θέαμα, τοῦ ὁποῦ παραστάσις γίνεται τὸ μὲν Σάββατον τῆς Τυρινῆς εἰς τὴν κεντρικὴν ἀγορὰν, τὴν δὲ ἐπομένην Κυριακὴν εἰς τὰς διαφόρους συνοικίας τῆς πόλεως. Αἱ παραστάσεις, διακοπεῖσαι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τελευταίου πολέμου, ἐπανήρχισαν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους 1956. Ὁ Χαραλάμπος, καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ ὁποῦ ἐγράφη ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη διασκευή, ἔλαβε μέρος εἰς τὰς παραστάσεις ἐπὶ τεσσαράκοντα καὶ τρία συναπτὰ ἔτη μέχρι τοῦ 1940' τῶρα πλέον, γέρον, δὲν συμμετέχει εἰμὴ μόνον ὧς ἀπλοῦς θεατῆς. Ὁ ἴδιος βεβαιοῖ, ὅτι εἶδε νὰ γίνωνται παραστάσεις τῆς τραγωδίας εἰς τὸ Μεσολόγγι, τῷ 1912, μὲ ἠθοποιούς φέροντας ἀγγλικὰς στρατιωτικὰς στολὰς. Κατὰ μαρτυρίαν δὲ τοῦ ἐν τῷ Γυμνασίῳ τῆς Ἀμφιλοχίας θεολόγου καθηγητοῦ Χρήστου Φαρδέλλα, καταγομένου ἀπὸ τὴν Συκιὰς Ἄρτης, τὸ ἔργον παριστάνετο εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν του.

Ἡ τραγωδία, ὡς διεσώθη σήμερον, εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον « Πανάρατος » (ὡς ἐλέχθη, κατὰ παραφθορὰν τοῦ ὀνόματος Παναρέτος), ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς πρωταγωνιστρίας Ἐρωφίλης εἶναι ὅλως ἄγνωστον, ἀντικατασταθὲν διὰ μόνου τοῦ τίτλου τῆς βασιλοπούλλας. Ἡ ὑπόθεσις, συγκειμένη ἐξ 132 δεκαπεντασυλλάβων ὁμοιοκαταλήκτων στίχων, εἶναι, μὲ ἐπουσιώδεις τινὰς διαφορὰς, ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς κρητικῆς τραγωδίας. Ἡ διασκευὴ διεμορφώθη οὐχὶ ἐκ συμπτύξεως τῆς ὅλης ὑποθέσεως, ἀλλ' ἐκ τῆς καταλλήλου συναρμολογήσεως τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἀποσπασμάτων τοῦ πρωτοτύπου, ἰκα-

¹ Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη, ἐνθ' ἀν., σελ. λα' - λβ'. Βλ. καὶ Κρητικὴ Ἀνθολογία, Εἰσαγωγή, ἀνθολόγησις καὶ σημειώματα Στ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειον Κρήτης 1954, σελ. 55 : « Ἡ Ἐρωφίλη εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὸν Κορνάρο, καὶ ἔγινε ἀγαπητὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα. Παριστανόταν ὡς τίς μέρεις μας στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἄλλου ».

νοί δὲ στίχοι ἐπαναλαμβάνονται κατὰ λέξιν ὡς ἔχουν ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ¹. Ἄξιον ἰδιαίτερας ὑπογραμμίσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι στίχοι τινὲς ἔχουν ληφθῆ ἔξ ἄλλων κρητικῶν ἔργων (Θυσία τοῦ Ἄβραάμ)², ἔξ οὗ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ ἄλλα κρητικὰ ποιήματα ἦσαν γνωστὰ εἰς τὴν περιοχὴν.

Πρόσωπα τοῦ Παναράτου εἶναι περίπου τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῆς Ἐρωφίλης, ἦτοι οἱ δύο πρωταγωνισταί, ὁ Πανάρατος (Πανάρετος) καὶ ἡ Βασιλοπούλλα (Ἄρετή), ὁ Βασιλιᾶς (Φιλόγονος) καὶ ὁ Σύμβουλος αὐτοῦ, ὁ φίλος τοῦ Πανάρατου Καρπόφορος καὶ ἡ Ὑπηρέτρια τῆς βασιλοπούλλας (Χρυσονόμη), ὁ Τρισκατάρατος (ἀντιστοιχῶν περίπου πρὸς τὸν Μαντατοφόρον τῆς Ἐρωφίλης καὶ τὸν Χορόν), ὁ Στρατηγὸς καὶ ὁ Χάρος. Ἐπὶ πλέον εἰς τὸν Πανάρατον ἀπαντοῦν καὶ βωβὰ πρόσωπα 1^{ος} καὶ 2^{ος} στρατιώτης, ἐνῶ ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ ἀπαντοῦν παραλλήλως αἱ Κορασίδες. Ὁ Χορὸς ἔχει καταργηθῆ ὡς καὶ ἡ Σκιά τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως, ἀντικατασταθεῖσα καὶ αὐτὴ ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος Τρισκατάρατου.

Οἱ ὑποκριταὶ δὲν εἶναι βεβαίως ἐπαγγελματίαι, ἀλλὰ ἐρασιτέχναι, ἀσκοῦντες ποικίλα ἐπαγγέλματα (τσαγκάρηδες, κουρεῖς, ἀκόμη καὶ λουστροί). Τὰ πρόσωπα τοῦ Χάρου καὶ τῆς Ὑπηρετρίας δυσκόλως εὐρίσκουν ὑποκριτάς, τὸ μὲν διὰ τὸ ἄχαρι τοῦ μέρους, τὸ δὲ διότι κρατεῖ ἡ πρόληψις, ὅτι τοῦ ὑποδυομένου τὸν Χάρον ἐντὸς τοῦ ἔτους ἀποθνήσκει μέλος τῆς οἰκογενείας. Πάντες οἱ ἠθοποιοὶ εἶναι ἄνδρες: ἐκ τούτων ὁ Χάρος φέρει ἐνδυμασίαν μακράν, ἐρυθροῦ χρώματος, ὁ Τρισκατάρατος ἐνδυμασίαν μέλανος χρώματος, ὡς καὶ κέρατα, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ φέρουν φουστανέλλες καὶ περικεφαλαίαν ἢ Βασιλοπούλλα τέλος φέρει ἐνδυμασίαν Ἀμαλίας.

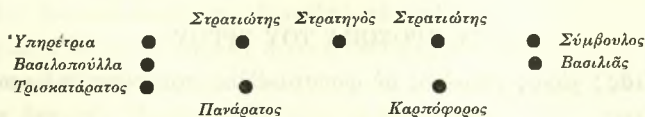
Τὰ ἔξοδα τῆς παραστάσεως (ἐνδυμασίαι, περικεφαλαῖαι κλ.) καταβάλλουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ ἠθοποιοί, πλην τοῦ Χάρου καὶ τῆς Ὑπηρετρίας, οἵτινες, ἔνεκα τοῦ ὑποδεστέρου μέρους, ἀπαλλάσσονται παντὸς ἐξόδου. Πρὸς κάλυψιν αὐτῶν, μετὰ τὸ πέρας ἐκάστης παραστάσεως, ἡ Βασιλοπούλλα καὶ ἡ Ὑπηρέτρια « βγάζουν δίσκο ».

Ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν παράστασιν θεωρεῖται τρόπον τινὰ τίτλος τιμῆς. Ἀποτελεῖ ἐπίσης « καλοσημαδίᾳ » νὰ καλοῦνται οἱ ἠθοποιοὶ εἰς τὰς οἰκίας, ἵνα ἐπαναλαμβάνουν τὴν παράστασιν, μετὰ τὴν ὁποίαν προσφέρονται εἰς αὐτούς, ἐκτὸς μικρῶν χρηματικῶν βοηθημάτων, καὶ γλυκύσματα, πίττες, ποτὰ καὶ ἄλλα δῶρα. Ἄν ἠθοποιοὺς « ἔχη καμμὴν ἀγάπη », εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ μεταβῆ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς καὶ νὰ τὴν πλησιάσῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραστάσεως. Ἡ διάρκεια τῆς ὅλης παραστάσεως δὲν ὑπερβαίνει τὴν ἡμίσειαν ὥραν.

¹ Κατὰ βεβαίωσιν τοῦ Χαράλαμπος οἱ ἠθοποιοὶ « ἐδιάβαζαν παλαιότερα καὶ βιβλίον ». Προφανῶς πρόκειται περὶ κυκλοφορούσης λαϊκῆς ἐκδόσεως τῆς τραγωδίας Ἐρωφίλης.

² Βλ. κατωτέρω Πανάρατος, στίχ. 47 - 48.

Κατὰ τὴν παρὰστασιν, οἱ ἠθοποιοὶ ἴστανται ὄρθιοι εἰς σχῆμα ὀρθογώνιον, κατὰ τὴν ἑξῆς τάξιν :

Ὁ Βασιλεὺς εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ἐκάθητο ἐπὶ θρόνου¹ τὸ μέρος τοῦτο ἐπὶ μακρὰ ἔτη ὑπεδύετο ὁ γέρο - Τσέλιος. Ὁ Χάρος μετακινεῖται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς παραστάσεως, κάμνει διάφορα ἀστεῖα, βροντᾷ τὰ κουδούνια τὰ ὁποῖα φέρει εἰς τὴν ζώνην του, φοβερίζει, ταυτοχρόνως δὲ φροντίζει καὶ διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως.

Δοκιμὰς τῆς παραστάσεως οἱ ἠθοποιοὶ κάμνουν ἐκάστην Κυριακὴν εἰς τὴν « λάκκα » τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ὅπου συνήθως οὗτοι μεταβαίνουν χωριστά, ἵνα μὴ κινήσουν τὴν προσοχὴν καὶ τὴν περιέργειαν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἀργοσκόλων. Ὡς μουσικὴ ὑπόκρουσις χρησιμοποιοῦνται γενικῶς γνωστὰ δημοτικὰ τραγούδια, κατὰ δὲ τὴν συνοδείαν τῆς βασιλοπούλλας πρὸς τὸν πατέρα της ἀνακρούεται τὸ αὐτὸ ἐμβατήριον, τὸ ὁποῖον ἐκτελεῖται καὶ τῶρα κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ γάμου, ὅταν συνοδεύουν τὴν νύμφην.

Ὡς τὸ πρωτότυπον, οὕτω καὶ ὁ Πανάρατος ἔχει γραφῆ εἰς στίχον δεκαπεντασύλλαβον ὁμοιοκατάληκτον κατὰ δίστιχα, ἔνεκα ὅμως τῆς μακροῦς στοματικῆς παραδόσεως καὶ τῆς ποιητικῆς ἀπειρίας τῶν ἠθοποιῶν, ἔχει ὑποστῆ σημαντικὰς ἀλλοιώσεις καὶ συνοδεύεται ἀπὸ πολλὰ σφάλματα. Οὕτως, ἐκτὸς καταφανῶν τιῶν χασμάτων καὶ παρερμηνειῶν, στίχοι τινὲς εἶναι ὑπέρμετροι, ἄλλοι ἀτελεῖς, ἄλλοι κολοβοὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἡμιστίχιον κλ. Εἶναι προφανές, ὅτι μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὸ κείμενον ὑπόκειται εἰς διαρκεῖς μεταβολάς.

Πάντως τὸ ἔργον παραμένει πολὺ ἀγαπητὸν εἰς τὸν λαὸν τῆς Ἀμφιλοχίας, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου συχναὶς ἐπαναλαμβάνονται ἀποσπάσματα καὶ στίχοι αὐτοτελεῖς.

**

Ἡ καταγραφὴ τοῦ κειμένου ἐγένετο μετὰ πάσης ἐπιμελείας ὑπὸ τῆς καθηγητορίας Π. Κρέτση - Λεοντσίην, καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Χαραλάμπους¹, ὅστις θεωρεῖται ὁ καλύτερος γνώστης τοῦ ἔργου. Ἡ ἰδίᾳ παρέστη ἐπανειλημμένως εἰς παραστάσεις τοῦ ἔργου, ἐλέγξασα τὴν ἀκρίβειαν τοῦ κειμένου, ἐφρόντισε δὲ καὶ διὰ τὴν φωτογράφησιν τῶν κυριωτέρων σκηνῶν.

Τὸ κείμενον δημοσιεύεται κατωτέρω πιστῶς, ἄνευ ἀλλαγῆς τινος, ἔξαιρέσει ἐπουσιωδῶν μεταβολῶν διὰ μετρικὰς ἰδίᾳ ἀπαιτήσεις (ὡς: ᾽ς τὴν = εἰς τὴν καὶ τἀνάπαλιν, πού ᾽ναι = πὸν εἶναι καὶ τἀνάπαλιν κλ.).

¹ Ὁ Χαραλάμπους εἶναι τσαγκάρης τὸ ἐπάγγελμα, ἡλικίας περίπου 75 ἐτῶν.

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

1. **Βασιλιᾶς** : γέρος, ντυμένος με φουστανέλλες πολύτιμες, με μπότιες και γκέτιες.
2. **Πανάρατος** : νέος, πιὸ ὁμορφοντυμένος.
3. **Βασιλοπούλλα** : νέα (δηλ. νέος), ντυμένη με στολή Ἀμαλίας.
4. **Σύμβουλος** : μυστικὸς σύμβουλος τοῦ βασιλιᾶ.
5. **Στρατηγός** : νέος, φίλος τοῦ Πανάρατου.
6. **Τρισκατάρατος** : φίλος τοῦ βασιλιᾶ, εὐνοούμενος τῆς βασιλοπούλλας.
Εἶναι ντυμένος με μαῦρα ἔχει κέρατα.
7. **Χάρος** : ντυμένος με φόρεμα μακρὸ ἀπὸ τσίτι κόκκινο, με μπότιες και περικεφαλαία ψηλή. Κρατεῖ σπαθί. Εἶναι ὡς τὴ μέση του ζωσμένος κουδούνια.
8. **Καρπόφορος** : νέος, με ὄφος αἰμοβόρο. Δὲν χορεῦει, μόνο παρακολουθεῖ σοβαρός.
9. **Ἵπηρεσία** : γριά, ντυμένη σὰν ὑπηρέτρια.
10. **1ος Στρατιώτης** : } πρόσωπα βουβά.
11. **2ος Στρατιώτης** : }

Ὅλοι γενικὰ εἶναι ντυμένοι με φουστανέλλες και φοροῦν περικεφαλαία.

ΠΡΑΞΙΣ ΜΟΝΗ

Στρατηγός

Προσοχή!

*Στράτευμα και στρατιῶτες, ὡς τὴ γραμμὴ παραταχθεῖτε·
ὁ Χάρος ἐπλησίασε, και μὴν ἀργοπορεῖτε.*

Χάρος

- 5 *Ἄγριη, ἄγριη, ἀναλύπητη και σκοτεινὴ θωριά μου,
μὲ τοῦτ' τὸ ξίφος, ποὺ βασιῶ, με τοῦτα τὰ γυμνά μου
κόκκαλα, κόκκαλα, ἀστραπές, πολλὲς βροντὲς δμάδι,
τὴν γῆ ἀναταράττωσα κ' ἐβγῆκα ἀπὸ τὸν Ἄδη.*

[Συγχρόνως τινάζει τὰ κουδούνια, ποὺ ἔχει κρεμασμένα,
και τροχάει τὰ μαχαίρια του]

- 10 *Χωρὶς νὰ με καλέσουνε συχνὰ εἰς γάμους μπαίνω.
ΠΑίρνω τοὺς νιοὺς ἀπ' τὰ μαλλιά, τοὺς γέροντες ἀπ' τὰ γένεια,
και τὰ μικρὰ παιδόπουλλα ὡς τὴ σέλλα ἀνεβασμένα.*

*Ποῦ εἶν' ἡ ἀνδρεία τοῦ Ἀλέξανδρου; ποῦ εἶν' ἡ ἀνδρεία Φιλίππου;
ποῦ εἶν' ἡ ἀνδρεία τοῦ Δάριου;*

Ὅλοι ἀπὸ μὲ περάσανε, ὅλοι ἀπὸ μὲ χαθῆκαν.

Σήμερα τὸ πρωτῆ-πρωτῆ, προτοῦ περάση ἡ μέρα,

15 *ἔχω νὰ θανατώσω τρεῖς,*

τὸν βασιλιᾶ, Πανάρατο κι αὐτὴ τὴ θυγατέρα.

[Σηκώνει τὰ μαχαίρια του καὶ δείχνει πῶς θὰ τοὺς σφάξῃ]

Χαρὲς ἐλπίζ' ὁ βασιλιᾶς καὶ γάμους λογαριάζει,

δὲν βλέπει καὶ τὸν Χάρονα ποῦ τότε πλησιάζει.

Βασιλιᾶς

Πανάρατε, Πανάρατε, Πανάρατε, παιδί μου,

20 *ἔβγα ἐμπρός μου νὰ σοῦ πῶ, δυὸ λόγια νὰ σοῦ κρίνω.*

Πανάρατος

Τὸν ὄρισμόν σου ἤκουσα καὶ τὴν ψηλότητά σου·

ἦλθα νὰ μάθω, ἀφέντη μου, τί 'ναι τὸ πρόσταγμά σου.

Βασιλιᾶς

Πανάρατε, ν' ἀφουκρασθῆς, τὸ πῶς τὸ ριζικό μου,

πόσες φορὲς σὲ δίδασκα εἰς τὸ γεράτειό μου!

25 *Πήγαινε εἰς τὴν κόρη μου,*

νὰ τῆς εἰπῆς νὰ στολιοθῆ, νὰ κάμωμε τοὺς γάμους,

κι ἂν δὲν θελήσῃ, νὰ τῆς πῆς πῶς στανικὸν τὸν κάμω.

Πανάρατος

Ἀμέσως θὰ μισσέψω,

θὰ πάω νὰ τῆς τὸ εἰπῶ καὶ νὰ τὴν συμβουλέψω!

[Φεύγει καὶ πηγαίνει καὶ στέκεται μπροστὰ 'ς τὴ βασιλοπούλλα]

30 *Βασιλοπούλλα, ἀφέντρα μου, χαρὰ κι ἀπαντοχὴ μου,*

τί πίκρες καὶ τί βάσανα μ' ἐβροῆκαν 'ς τὴ ζωὴ μου!

Τρεῖς προξενεῖες μοῦ στείλανε γιὰ σέβανε, κυρά μου,

τρια μαχαίρια δίκωπα μοῦ σφάξαν τὴν καρδιά μου!

Βασιλοπούλλα

Καὶ πῶς μὲ τόση βία;

Πανάρατος

35 *Ὁ βασιλιᾶς πατέρας σου ἄλλο προξενητὴ νὰ πέψη*

δὲ βροῆκε ἀπὸ μένανε, γιὰ νὰ μὲ ξολοθρέψῃ.

Βάσταξε τὴν ἀγάπη μας, ὡς ὅτου νὰ πεθάνῃς.

Βασιλοπούλλα

Μη τὸ πολυπικραίνεσαι, Πανάρατέ μου, τόσο.
 Ὅπως μᾶς ἐπλᾶσ' ὁ Θεὸς κ' ἐγίναμε δμάδι,
 40 ἔτσι ἐλπίζω 'ς τὸ Θεὸ νὰ γίνουμε ζευγάρι.

Πανάρατος

Αὐτὸ ποτὲ νὰ μὴ τὸ πῆς καὶ μήτε νὰ τὸ κάνης,
 καὶ φύλα τὴν ἀγάπη μας ὡς ὄπου νὰ πεθάνης.

Βασιλιᾶς

[πρὸς τὸ Σύμβουλο]

Σύμβουλε, σύμβουλε πιστέ, μὲ τίς πολλὲς τίς γνώσεις,
 θέλω ἀπὸ σὲ μιὰ συμβουλή σήμερα νὰ μοῦ δώσης.

Σύμβουλος

45 Πρὶν ἀρχινήσης καὶ τὸ πῆς καὶ πρὶν τὸ τελειώσης,
 βάζω 'ς τὸ νοῦ μου, ἀφέντη μου, τί πίκρες θὰ μοῦ δώσης.

Βασιλιᾶς

Ὁφου τρομάρα μὲ κρατεῖ, ζάλην μεγάλην ἔχω,
 ἢ ἄγρουπος ἢ ξύπνιος ἂν εἶμαι δὲν κατέχω.
 [Ὁ βασιλιᾶς μὲ θυμὸ λέγει]

50 Στρατηγοί μου,
 τρέξατε καὶ πιάστε τον, τὸν ἄπιστο τὸ φίλο,
 κ' ἐδῶ μπροστά μου φέριτε τον, δυὸ λόγια νὰ τοῦ κρίνω.
 Δὲν εἶν' οἱ πίκρες οἱ σημερινὲς σὰν ἄλλες, σύμβουλέ μου,
 τοῦτες οἱ πίκρες οἱ πολλὲς δὲν μ' ἔχουν βοῆ ποτὲ μου.
 Σύμβουλε, σύμβουλε πιστέ, ἀποκοιὰ εἶδες ποτέσ σου τόση ;

Σύμβουλος

55 Δὲν εἶδα πλέον ἀποκοιὰ, δὲν εἶδα πλέον γνῶσι !
 Ἐλεύθερα θὰ σοῦ τὸ πῶ, καὶ νὰ μὲ συμπαθήσης.
 [Δυνατὰ]

Τὸ παιδί ἔχει βουλή καλύτερη ἀπ' τὴ δική σου.

Βασιλιᾶς

[Θυμωμένος]

Πῶς θὰ μοῦ τ' ἀποδείξης, σύμβουλε,
 πὼς ἠμποροῦν τὰ ἐλάφια 'ς τοὺς οὐρανοὺς πετώσι ;

Στρατηγός60 *Προσοχή!*

*Ἐτοιμάσατε τὰ ὄπλα σας, ἐτοιμάσατε τὰς λόγχας,
 ὅς τοῦ Παναράτου τὰς σκηναὶς νὰ πιάσωμε τὰς πόρτας.
 Κι αὐτὸς ὁ δεσμοφύλακας μαζί μας θέλει νὰ ὄρθη,
 Πανάρατο νὰ πιάσωμε, ὅς τὸν βασιλιᾷ νὰ πάμε.*

[Ὁ στρατηγὸς μὲ τοὺς δύο στρατιώτας ἐκατέρωθεν
 πηγαίνει πρὸς τὸν Πανάρατο]

65 *Ἀδελφέ μου Πανάρατε, τὸ πόσο σὲ λυποῦμαι
 καὶ ἐν καρδίᾳ θλίβομαι καὶ σὲ καταπονοῦμαι!
 Μὰ δὲν μπορῶ νὰ κάμω ἀλλιῶς, παρὰ νὰ ἐκτελέσω
 τοῦ βασιλιᾷ τὴ διαταγή, ὅσο κι ἂν ἤμπορέσω.*

Πανάρατος

70 *Παρὰ ν' ἀφήσω νὰ χαθῶ, παρὰ νὰ δοκιμάσω,
 σπαθὶ θὰ βάλω ἀπάνω σας, πρὶν τὴν ζωὴν μου χάσω.*

[Ὁ Πανάρατος μιλάει πρὸς τὸν Καρπόφορον]

*Καρπόφορε, πὼς μ' ἀγαπᾶς καλωτάτα γνωρίζω·
 ὅς ἐτοῦτα μου τὰ βάσανα ἐσένανε ἐλπίζω.*

Καρπόφορος

75 *Ἦλιε, ἐσύ, ποὺ δίνεις φῶς τῆς σκοτεινῆς ἡμέρας,
 ποῖος κλαίει, ποῖος θρηγεῖ καὶ τὸν Ἀδάμ καταφρονεῖ.
 Μὰ τοῦτ' τὸ ξίφος, ποὺ βαστιῶ, μὰ τοῦτο τὸ κοντάρι,
 ἂν δὲν σὲ φυλάζω γὼ πιστά, δὲν θὰ ἴμαι παλληκᾶρι.
 Πῶς κ' ἐγώ, κ' ἐξέρχομαι, πάω νὰ πολεμήσω,
 μὲ σκουριασμένα σίδηρα τὸ αἷμα μου νὰ χύσω.*

Πανάρατος

80 *Ἔτσι ἦτανε τῆς τύχης μου, τὴν ταραχὴ τὴν τόση,
 σήμερα ποὺ μ' ἐπιάσατε, θέλει μὲ θανατώσει.
 [Πηγαίνουν καὶ στέκονται μπροστὰ ὅς τὸν βασιλιᾷ]*

Βασιλιᾷς

*Καλῶς τὸν ἄξιο τὸν γαμβρό, καλῶς τον ποὺ θὰ κάμω
 καθὼς τοῦ πρόπει σήμερα τὸν γάμο του νὰ κάμω.
 [Πρὸς τὸν Πανάρατον ἀγριεμένος]
 Βρὲ ἄνθρωπε κι ἀπάνθρωπε καὶ τυχωμένη (!) Ἑρακλέα,
 δὲν ἐστοχάσθης ἐντροπὴ σὲ τοιοῦτον γηραλέα;
 85 *Ἀπὸ μικρὸ, μικρότατον σ' ἀνέθρεψα καὶ σ' ἔβγαλα εἰσὲ τόπους
 καὶ σ' ἔκαμα ἀρχιστράτηγο ὅς ὄλους μου τοὺς ἀνθρώπους.**

Πανάρατος

Ναί ! ἦταν ἀλήθεια, βασιλεῦ !

*Ἀπὸ μικρό, μικρότατον μ' ἀνέθρεψες καὶ μ' ἔβγαλες εἰς τόπους,
μ' ἔκαμες ἀρχιστρατήγῳ ἔς ὅλους σου τοὺς ἀνθρώπους.*

90 *Μάθε κ' ἐγὼ ὅμως εἶμαι παιδί τοῦ βασιλιοῦ τοῦ πλοῦσου,
τοῦ Ἐέξου, τοῦ φίλου τοῦ δικοῦ σου.*

Βασιλιᾶς

*Ὅσες φορές κι ἂν τό ἄλεγεσ ἦτανε ψέματά σου
δὲν ἦτανε βασιλική ποτὲ ἢ οἰκόγενειά σου.*

[Πρὸς τοὺς στρατηγοὺς]

95 *Πιάστε τον, βρὲ στρατηγοί, βάλτε τὰ χέρια πίσω,
σήμερα ἀπεφάσισα νὰ τὸν ἀποκεφαλίσω.*

[Ὁ βασιλιᾶς τὸν ἀποκεφαλίζει,

δηλ. ρίχνει τὴν περικεφαλαία του κάτω]

*Βάλτε τον ἔς τοῦτο τὸ θρόνι, γυρίστε ὅλοι πίσω,
πέστε τῆς θυγατέρας μου νὰ ρθῆ νὰ τῆς μιλήσω.*

Στρατηγὸς

[Πηγαίνει ἔς τὴ βασιλοπούλλα]

*Βασιλοπούλλα, ἀφέντρα μου, Ἀνατολή καὶ Δύσι,
ὁ βασιλιᾶς πατέρας σου θέλει νὰ σοῦ μιλήσῃ.*

[Ἡ βασιλοπούλλα πηγαίνει πρὸς τὸ βασιλιά, ἐνῶ τὰ ὄργανα παίζουν
ἐμβατήριο, καὶ στέκεται μπροστὰ ἔς τὸν πατέρα της μὲ σκυμμένο κεφάλι]

Βασιλιᾶς

100 *Καλῶς τηγε τὴν κόρη μου, τὴν πολυγαπημένη,
ἀπ' τὰ καλὰ ποὺ τῆς ἔκαμα, μὲ βγάζει ντροπιασμένο.
Γιατί ἔχεις τὰ ματάκια σου ἔς τὴ γῆ χαμηλωμένα ;
γὰ νὰ κοιτάξῃς ντρέπεσαι μὲ θάρρος πρὸς ἐμένα ;
Σήκωσέ τα ! ἄστραφέ τα !*

[Ἡ βασιλοπούλλα σηκώνει τὰ μάτια]

105 *Κοίταξε ἔς τοῦτο τὸ βασιόλλι τὸ Χάρο ποὺ σὲ περιμένει.
[Τῆς δείχνει τὴν περικεφαλαία τοῦ Πανάρατου]*

Βασιλοπούλλα

*Ὅϊμέ, δῖμέ, τὸ τί θωρῶ, τί βλέπω ἢ καημένη,
καὶ τίνος εἶν' ἢ κεφαλὴ ἔς τὸ αἷμα βουτηγμένη ;*

Βασιλιᾶς

*Τοῦ φίλου σου τοῦ μυστικοῦ, ἄσπλαχνη θυγατέρα,
σήμερα ἐγὼ τὴν ἔκοψα μὲ τὴ δεξιὰ μου χέρα !*

Βασιλοπούλλα

- 110 Ὅϊμέ, δῖμέ, τίνος εἶναι τὰ μαργαριταρένια
 εἶτοῦτα τὰ χερᾶκια ἔς τὸ αἷμα βουτηγμένα ;
 Δές καὶ ἐμέ, Πανάρατε, Πανάρατε, ψυχὴ μου,
 δές καὶ ἐμέ, νὰ λυπηθῆς τὴν ἄθλια τὴν ζωὴ μου.
 [Κλαίει ἀδιάκοπα]

Βασιλιᾶς

- Κλαῖς ; κλαῖς ; Τὰ κλάϊματα ἂν δὲν παύσης,
 115 παρακαλειέμαι ἔς τὸν Θεὸ τῶρα ἐδὰ νὰ σκάσης.
 [Τὴν ἀποκεφαλίζει,
 δηλαδὴ αὐτὴ σκύβει τὸ κεφάλι καὶ παριστάνει τὸν πεθαμένο]

Ὑπηρεσία

- [Πηγαίνει πρὸς τὸ μέρος τῆς βασιλοπούλλας]
 Ἄς πάω νὰ δῶ κ' ἐγὼ τί ἐγίνη ἢ κυρά μου ;
 ζῆ ἢ πεθαίνει ἢ ὁ Χάρος τὴν ἐπαίρνει ;

Τρισκατάρατος

- [Σὰν νὰ προσεύχεται καὶ νὰ καταρεῖται τὸν βασιλιᾶ]
 Τρισκατάρατε καὶ τρισκαταραμένοι,
 ἀπὸ τὰ βάρη τοῦ γιалоῦ δὲν βγαίνει βυθισμένη.
 120 Ὅσα μαλλιὰ ἔς τὴν κεφαλὴν, βαστῶ χιλιάδες τόσες
 τὰ πικραμένα στόματα, τὶς πικραμένες γλῶσσες.
 ὦ οὐρανέ, πού ἔσαι ψηλά, τὴν γῆ πὸν δὲν τρανιάζεις,
 μ' ἀστροπελέκια, κεραυνοὺς νὰ τοὺς καταδαμάσης.
 Τί κάθομαι καὶ δὲν ὀρμῶ, καὶ τί μὲ περιμένει
 125 νὰ βλέπω τὴν κυρία μου ἔς τὸ αἷμα βουτηγμένη ;
 Ἀφέντη βασιλέα μου, κι ἀφέντη βασιλιᾶ μου,
 τί εἶν' τὸ κακὸ πὸν ἔκαμες σήμερα ἔς τὴν κυρά μου ;
 [Σηκώνει τὸ τόξο καὶ τὸ κατευθύνει πρὸς τὸ βασιλιᾶ]
 Λάβε κ' ἐσὸν τὸ θάνατο μαζί μὲ τὴν κυρά μου !

Βασιλιᾶς

- [Πέφτοντας κάτω]
 Τρέξατε, στρατηγοί μου,
 130 σήμερα μ' ἐσκοτώσανε, μοῦ πήραν τὴν ζωὴ μου.
 [Οἱ στρατηγοὶ τρέχουν νὰ τὸν πιάσουν]

Χάρος

*Κ' εὐθὺς βγῆκα ἀπ' τὸν Ἄδην μὲ τὰς ψυχὰς ἔς τὰ χέρια μου.
132 Ὅλοι νὰ σηκωθοῦνε ἀπάνω οἱ νεκροί!*

[Τὰ ὄργανα χτυποῦν καὶ οἱ ἠθοποιοὶ χορεύουν. Ἡ βασιλοπούλλα μὲ τὴν ὑπερσεία βγάξουν δίσκο ἔς τὰ μαγαζιά. Τὰ ὄργανα παίζουν ὥσπου νὰ γυρίσουν αὐτές, κ' ὕστερα πάνε σ' ἄλλη γειτονιά.]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου.— Οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ διαδραματίσεως τοῦ ἔργου. Ὁ βασιλεὺς ἀναφέρεται ἄνευ ὀνόματος· ἀνωνύμως φέρεται ἐπίσης καὶ ἡ βασιλοπούλλα. Χαρακτηριστικὴ ἡ παρεμβολὴ τοῦ ιδιόρρυθμον ἀμφίεσιν φέροντος Τρισκατάρατου, ἀντικαθιστῶντος τὸν Μαντατοφόρον τῆς Ἐρωφίλης. Ἄγνωστον διατὶ ὁ Καρπόφορος παρίσταται μὲ ὕφος αἰμοβόρον καὶ αὐστηρόν, μὴ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ ὕφος τοῦ ἀντιστοίχου προσώπου τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

Κατωτέρω παρατίθενται τὰ παράλληλα πρὸς τὴν διασκευὴν τῆς Ἀμφιλοχίας χωρία τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἐρωφίλης. Ἐκρίναμεν περιττὸν νὰ προσθέσωμεν ἄλλας παρατηρήσεις ἀφορώσας εἰς τὴν μετρικὴν, τὴν γλῶσσαν κλ.

Στίχ. 1-3. Οἱ τρεῖς οὗτοι στίχοι δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῇ κρητικῇ τραγωδίᾳ, προσετέθησαν δὲ προφανῶς ἵνα χρησιμεύσουν πρὸς ἔναρξιν τῆς παραστάσεως.

Στίχ. 4-18. Οἱ στίχοι οὗτοι εἶναι περὶληψις τοῦ Προλόγου, τὸν ὁποῖον ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ κάμνει ὁ Χάρος (στίχ. 1-138).

Στίχ. 4-7. Οἱ στίχοι οὗτοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς στίχ. 1-4 τοῦ Προλόγου τῆς Ἐρωφίλης, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ *δραπάνι* τοῦ Χάρου ἔχει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ *ξίφους*.

Στίχ. 8. Ἐρωφίλη, Πρόλογος, στίχ. 82.

Στίχ. 9-10. Ἀνάλογοι εἰς περιεχόμενον, διάφοροι ὁμως εἰς διατύπωσιν οἱ στίχ. 83-84 τοῦ Προλόγου τῆς Ἐρωφίλης.

Στίχ. 11-12. Βλ. Ἐρωφίλην, Πρόλογος, στίχ. 29 ἐπ. Ἐν τῇ διασκευῇ τῆς Ἀμφιλοχίας μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ἔχουν ἀντικατασταθῆ οἱ Καίσαρες, ἡ Καρχηδών, ἡ Ρώμη, διὰ προσώπων ἀναφερομένων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, ἦτοι τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Δαρείου.

Στίχ. 13. Ἐρωφίλη, Πρόλογος, στίχ. 31.

Στίχ. 14-16. Βλ. παραλλήλους στίχους 101-108 τοῦ Προλόγου τῆς Ἐρωφίλης, τοὺς ὁποίους συμπύσσει καταλλήλως ἡ διασκευὴ τῆς Ἀμφιλοχίας.

Στίχ. 17-18. Βλ. παραλλήλους στίχ. 123-124 τοῦ Προλόγου τῆς Ἐρωφίλης.

Στίχ. 19-20. Βλ. παραλλήλους εἰς ἔννοιαν, οὐχὶ ὁμως καὶ εἰς διατύπωσιν, στίχ. τῆς Ἐρωφίλης, πρᾶξ. Β', 371-372. Τὸ δεύτερον ἡμιστίχιον τοῦ στίχ. 20 <δὺ λόγια νὰ σοῦ κρίνω> ἐπαναλαμβάνεται αὐτολεξεῖ ὡς δεύτερον ἡμιστίχιον καὶ τοῦ στίχ. 51.

Στίχ. 21-22. Συγγενεῖς πρὸς τὸ νόημα τῶν στίχων τούτων εἶναι οἱ στίχ. 373-374, πρᾶξ. Β', τῆς Ἐρωφίλης.

Στίχ. 23-24. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Β', στίχ. 375-376.

Στίχ. 25-27. Οἱ στίχοι οὗτοι εἶναι σύμπτυξις τῶν στίχ. 425-428, πρᾶξ. Β', τῆς Ἐρωφίλης.

- Στίχ. 28 - 29. Παράλληλοι εἰς τὸ νόημα, οὐχὶ ὁμῶς καὶ τὴν διατύπωσιν, εἶναι οἱ στίχ. 429 - 430, πρᾶξ. Β', τῆς Ἐρωφίλης.
- Στίχ. 30 - 31. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Γ', στίχ. 79 - 80.
- Στίχ. 33. Παράλληλος στίχ. ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ, πρᾶξ. Δ', 50, ἐν ᾧ ἀναφέρεται « ἓνα μαχαίρι δίστομον ».
- Στίχ. 34. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Γ', στίχ. 93.
- Στίχ. 35 - 36. Παράλληλοι στίχ. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Β', 435 - 436.
- Στίχ. 37. Ὁ στίχος ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν αὐτολεξεῖ κατωτέρω, στίχ. 42.
- Στίχ. 38 - 40. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Γ', στίχ. 178 - 180.
- Στίχ. 41 - 42. Παράλληλοι στίχοι εἰς περιεχόμενον, οὐχὶ ὁμῶς καὶ εἰς διατύπωσιν, Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Γ', 155 - 158.
- Στίχ. 43 - 44. Παράλληλοι στίχοι Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', 155 - 156.
- Στίχ. 45 - 46. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 163 - 164.
- Στίχ. 47 - 48. Οἱ στίχοι ἐλήφθησαν ἐκ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (βλ. ἔκδοσιν Γ. Μέργα, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, Ἀθήναι 1954, στίχ. 29 - 30).
- Στίχ. 49 - 51. Παράλληλοι στίχοι εἰς περιεχόμενον, οὐχὶ ὁμῶς καὶ εἰς διατύπωσιν, Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', 219 - 220.
- Στίχ. 52 - 53. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 173 - 174.
- Στίχ. 54. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 443 - 444.
- Στίχ. 55 - 56. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 444 - 445.
- Στίχ. 57. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', στίχ. 471 - 472. Ἐν τῇ διασκευῇ τῆς Ἀμφιλοχίας ἡ ἀφήγησις ἔχει συντομευθῆ κατὰ τρόπον, ὅστις καθιστᾷ ἀσαφῆ τὰ νοήματα τοῦ πρωτοτύπου.
- Στίχ. 58 - 59. Ἐν τῇ διασκευῇ τῆς Ἀμφιλοχίας ἔχουν συμπτυχῆθῃ οἱ στίχοι τῆς Ἐρωφίλης, πρᾶξ. Δ', 477 - 478 κατὰ τρόπον ἀσαφῆ, ἔνεκα προφανοῦς συγχύσεως τοῦ κειμένου.
- Στίχ. 60 - 70. Οἱ στίχοι οὗτοι, ὡς ἔχουν, δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.
- Στίχ. 71 - 72. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Α', στίχ. 509 - 510.
- Στίχ. 73 - 74. Οἱ στίχοι οὗτοι εἶναι ἐκ τοῦ Χοροῦ τῆς Δ' πράξεως τῆς Ἐρωφίλης (βλ. ἰδίᾳ στίχ. 756 ἐπ.).
- Στίχ. 75 - 78. Οἱ στίχοι οὗτοι, ὡς ἔχουν, δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.
- Στίχ. 79 - 80. Οἱ στίχοι οὗτοι, ὡς ἔχουν, δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.
- Στίχ. 81 - 82. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 647 - 648.
- Στίχ. 83 - 86. Παράλληλοι στίχοι Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', 651 - 654. Ἀκατανόητον τὸ « τυχωμένε Ἡρακλέα » ἴσως χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τυφωμένε (= τετυφωμένε).
- Στίχ. 87 - 89. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 659 - 660.
- Στίχ. 90 - 91. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Δ', στίχ. 675 - 676. Ὁ βασιλεὺς Θρασύμαχος τῆς Τζέροτζας ἔχει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τοῦ γνωστοτέρου εἰς τοὺς Ἕλληνας Ξέρξου.
- Στίχ. 92 - 93. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', στίχ. 689 - 690.
- Στίχ. 94 - 95. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', 705 - 706.
- Στίχ. 96 - 97. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', στίχ. 227 - 228.
- Στίχ. 98 - 99. Οἱ στίχοι οὗτοι, ὡς ἔχουν, δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.
- Παράλληλοι κατὰ τὸ περιεχόμενον οἱ στίχοι 229 ἐπ. τῆς πρᾶξ. Ε'.
- Στίχ. 100 - 101. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', στίχ. 327 - 328.
- Στίχ. 102 - 103. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Δ', στίχ. 649 - 650.
- Στίχ. 104. Ὁ στίχος οὗτος δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.
- Στίχ. 105. Παράλληλοι στίχ. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', 377 ἐπ.
- Στίχ. 106 - 107. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', στίχ. 385 - 386.

Στίχ. 108 - 109. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', στίχ. 387 - 388.

Στίχ. 110 - 111. Ἐρωφίλη, πρᾶξ. Ε', στίχ. 397 - 398. Τὸ δεύτερον ἡμιστίχιον τοῦ στίχ. 111 ἐπαναλαμβάνεται ὡς δεύτερον ἡμιστίχιον καὶ τοῦ στίχ. 125.

Στίχ. 112 - 113. Τῶν στίχων τούτων δὲν ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ.

Στίχ. 114 - 115. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Ε', στίχ. 429 - 430.

Στίχ. 116 - 117. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Ε', στίχ. 525 - 526.

Στίχ. 118 ἐπ. Ὁ Τρισκατάρατος, πρόσωπον ἀνύπαρκτον εἰς τὴν Ἐρωφίλην, ἀντικαθιστᾷ ἐν μέρει τὸν Μαντατοφόρον καὶ ἐν μέρει τὸν Χορὸν τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

Στίχ. 118 - 119. Οἱ στίχοι οὗτοι ἀποτελοῦν παραφθορὰν τῶν στίχων 1 - 2, πρᾶξ. Ε', τῆς Ἐρωφίλης.

Στίχ. 120 - 121. Καὶ οἱ στίχοι οὗτοι ἀποτελοῦν παραφθορὰν τῶν στίχων 93 - 94, πρᾶξ. Ε', τῆς Ἐρωφίλης.

Στίχ. 122 - 123. Οἱ στίχοι οὗτοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Ε', στίχ. 5 ἐπ.

Στίχ. 124 - 128. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Ε', στίχ. 641 ἐπ. Ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ τὸν βασιλέα φονεύει ὁ Χορὸς, ρίπτων αὐτὸν κατὰ γῆς καὶ καταπατῶν αὐτόν. Ἀντιθέτως ἐν τῇ διασκευῇ τῆς Ἀμφιλοχίας τὸν βασιλέα φονεύει ὁ Τρισκατάρατος, πλήττων αὐτὸν διὰ τόξου.

Στίχ. 129 - 130. Βλ. Ἐρωφίλην, πρᾶξ. Ε', στίχ. 643 - 644.

Στίχ. 131 - 132. Οἱ στίχοι οὗτοι, ἀποτελοῦντες τρόπον τινὰ τὸν ἐπίλογον τοῦ ἔργου, δὲν ἀπαντοῦν ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, χρησιμεύουν δὲ ἵνα δοθῇ τέλος εἰς τὴν παράστασιν, καλουμένων πάντων τῶν νεκρῶν ὑποκριτῶν νὰ ἐγερθοῦν καὶ ἀναλάβουν νέαν παράστασιν εἰς ἄλλην συνοικίαν τῆς πόλεως.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ